

УДК [94:008]:271.2-523.6

О.В. Білявцева

СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МЕЖИРИЦЬКИЙ ТА СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ГОЩАНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИ МОНАСТИРИ У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО- КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РІВНЕНЩИНИ

У статті характеризується історія появи й розвитку Свято-Троїцького Межирицького та Свято-Успенського Гощанського чоловічих монастирів, що знаходяться на Рівненщині. Осмислюється роль і значення цих духовних центрів для розвитку й збереження православних традицій у краї.

Ключові слова: Рівненщина, монастир, православна культура, православні традиції, духовність, духовенство, культурна спадщина, церковна архітектура, ікони.

The article characterized the history of the emergence and development of Holy Trinity and St. Mezhyrytskoho Goshcha Assumption monastery, located in Rivne region. Conceptualized the role and importance of these spiritual centers for the development and preservation of the Orthodox tradition in the land.

Keywords: Rivne, Monastery, Orthodox culture, Orthodox tradition, spirituality, clergy, cultural and church architecture, icon.

Питання розвитку духовної культури в Україні завжди мало актуальне значення. Не втрачає воно своєї важливості й на початку третього тисячоліття, особливо у регіональному контексті. Рівненщина завжди була й залишається для науковців цікавим ареалом дослідження різних аспектів культурного життя українців. Особливо це стосується проблеми збереження духовенством і мешканцями краю православної віри та культурної спадщини. Адже у різні історичні періоди віросповідання зазнавало експансії з боку сусідніх народів, що не могло не накласти свого відбитку на світогляд і традиції духовного життя населення.

У фаховому середовищі історичні аспекти життя українців і поширення на теренах України традиційної релігії у своїх розвідках аналізували О.Бажан [3], М.Грушевський [28, 29, 30], М.Брайчевський [14], М.Вівчарик [20], С.Головащенко [26, 27], Ю.Данилюк [31], В.Єленський [32, 33, 34], А.Жуковський [39], В.Нічик [54, 55], митрополит Іларіон (І.Огієнко) [35, 36, 56, 57], Н.Яковенко [69, 70].

Розвиток духовної спадщини України, рівень церковного життя в країні та діяльність духовенства розглядали В.Бондаренко [7, 8, 9, 10], А.Колодний [43, 44, 45], С.Кардош [40], П.Косуха [46, 47, 48], В.Любашенко [49, 50], В.Марчук [51], В.Мельник [52], І.Музичка [53], П.Панченко [58, 59], В.Пашенко [61, 62, 63], І.Паславський [60], П.Саух [65], Н.Стоколос [67], Л.Шугаєва [68] та інші дослідники.

Регіональні аспекти поширення й розвитку православ'я, зокрема на Волині та Рівненщині в історичному контексті, стан духовного життя регіону, діяльність духовенства Рівненської єпархії у своїх працях досить ґрунтовно постійно висвітлює Архієпископ Рівненський та Острозький Варфоломій [15, 16, 17, 18, 19], а також дослідники В.Александрович [1, 2], В.Борщевич [11, 12, 13], Ю.Візитів [21], І.Ворончук [22], Є.Годованюк [23], О.Годованюк [24, 25], С.Жилюк [37, 38], М.Ковальський [41], Д.Козак [42].

Цікаву й часто мало відому інформацію щодо духовних традицій, функціонування православних монастирів у краї, просвітницької та місіонерської діяльності монахів і духовенства знаходимо також у єпархіальних виданнях: «Рівненська єпархія» [66], «Православне Полісся» [64].

Зважаючи на наявність певної частки наукових розробок, слід мати на увазі, що повноцінного дослідження проблем українського православ'я в контексті сучасних суспільно-політичних реалій на регіональному ґрунті на сьогодні ще не існує. Спеціального

дослідження потребує аналіз динаміки і еволюції внутрішньо церковних процесів в умовах незалежної України. Ще відсутнім на сьогодні залишається систематизоване видання про святині Рівненської єпархії. А воно могло б достойно предствити західноукраїнську православну спадщину, місіонерську, просвітницьку діяльність місцевого духовенства. Праця такого рівня і значення вплинула б на відродження та популяризацію православних традицій краю та країни в цілому.

Свято-Троїцький Межирицький та Свято-Успенський Гоцанський чоловічі монастирі також заслуговують на увагу фахівців і як осередок духовно-культурного значення, так і як видатні пам'ятки архітектури та місця збереження церковної мистецької спадщини.

На Рівненщині, орієнтовно за чотири кілометри у східному напрямку, між річками Збитенкою та Вілією, поблизу Острога розмістилося мальовниче село Межирич. У цій місцевості донині зберігся ансамбль будівель Троїцького монастиря-фортеці XV-XVIII століть, Троїцька церква XV століття, стіни та башти початку XVII, а також величезна піч просто неба.

Традиційно передмістя Острога називають Бельмаж, що з французького вислову "белі мадж" означає "гарне зображення" або "чудовий вид". За ставком здалека видніються щерблені мерлонами стіни монастиря-фортеці. І хоча точної дати заснування цього оборонного кляштору історія не зберегла, проте відомо, що Свято-Троїцький чоловічий монастир був заснований монахами Києво-Печерської лаври і вперше згадується у літописах XIII століття.

Ще в середньовіччі Межирич, як і переважна більшість давніх міст, мав замок, швидше за все - дерев'яний. У 1386 році великий князь литовський Вітовт своєю грамотою підтверджує право князя Федора Острозького на Межирич і саме князь тоді ж став власником місцевого замку. У XV столітті Василь Острозький, прозваний в народі Красним за свою гарну вроду, зводить муровані стіни фортеці, а його син Іван будує дерев'яну Троїцьку церкву. З невідомих причин дерев'яна церква згоріла і вже в 1454 році розпочинається побудова кам'яного Свято-Троїцького храму у вигляді укріплення замку.

У документах XVI століття Межирич згадується виключно як місто, а офіційний статус поселення отримує лише на початку XVII ст. У 1605 році Магдебурзьке право Межирича дістає останній представник роду Острозьких князь Януш Острозький. Йому дозволяють будувати тут ратушу, крамниці, лазню, а також двічі на рік влаштовувати ярмарки та щонеділі проводити торги. Щодо монастиря, то його Януш Острозький передав ордену Францисканців, адже й він сам прийняв католицьку віру. Ця обставина сприяла тому, що у 1612 році у Межиричі починаються роботи з перебудови замку та церкви на францисканський монастир. Із півночі та півдня до храму прибудували два двоповерхових корпуси з келіями, в зовнішніх кутах яких з'явилися круглі триярусні башти з бійницями та конусоподібними дахами. Завдяки їм монастирська обитель стала схожою на замок, а набіги ворогів змусили Януша Острозького укріпити будівлі неприступними земляними валами. Їх довжина сягала понад 2 кілометри. Сьогодні на цих схилах розміщені садиби межирицьких селян.

Князь Януш Острозький поблизу межирицьких мурів монастиря звів собі палац, який до нашого часу не зберігся. Залишилася тільки піч просто неба, де обігрівалися вартові. Неповдалік комина розташована Заславська Брама - в'їзд у Межирич зі сторони Заславля (місто Ізяслав, що на Хмельниччині). У наш час середньовічні ворота, на жаль, вже не вважаються окрасою околиці села. По обидва боки Заславської Брами бачимо скромні селянські хатинки.

Козацькі війни, що спалахували в Україні, майже вщент зруйнували місто Межирич, проте монастир вцілів. Свято-Троїцьку обитель війни не зачепили. Більше того, під час фашистської навали у стінах монастиря переховувались місцеві мешканці.

В архітектурі Свято-Троїцького храму давньоруські традиції поєднуються з готикою і Ренесансом. Церква схожа на Богоявленський храм в Острозі. Святині також подібні за

розмірами і плануванням. Історики навіть схильні до думки, що ці два храми будували приблизно одночасно. На початку XVII століття католичка Анна-Луїза Хоткевич закрила Богоявленську церкву в Осторозі, внаслідок чого у храмі тривалий час не правили службу і тому він зруйнувався, особливо його верхня частина. Згодом було прийнято рішення розібрати Богоявленську церкву, окрім північної стіни, а потім заново її відновити. Аналогом для її відбудови служив саме Межирицький храм, який за своєю архітектурою дійсно нагадує Богоявленську святиню. На думку вчених, суттєва відмінність між двома цими храмами у тому, що Межирицьку церкву будували з каменю, а Богоявленську з цегли.

На початку XVII століття Троїцька церква зазнала незначних перебудов, у зв'язку з адаптацією її до комплексу новозакладеного монастиря оо. Францисканів. Замість фронтонів, які прикривали торці склепінь головної нави та трансепту, в міжбарабанному просторі з'явилися суцільні стіни, перекриті на чотири боки плоским дахом. Через це бані з підбанниками втратили свої стрункі пропорції.

Архітектура Троїцької церкви репрезентує цікавий симбіоз давньоруської традиції зодчества з пізньоготичними проявами західноєвропейської.

Окрім ікони Межирицької Богородиці в церкві Святої Трійці зберігається ікона Святого Антонія і Святого Теодосія Печерського. А в криптах покояться останки ченців-францисканів. Межирицький монастир оо. Францисканів був одним із найпотужніших католицьких чернечих осередків на Волині. Монахи володіли великою книгозбірнею й гарним господарством. У 1850 році тут перебувало в служінні двадцять ченців.

У 1856 році російська влада відібрала монастир у оо. Францисканів. Відтак храм набув статусу православної парафіяльної церкви.

Після розпаду СРСР монастирський ансамбль передано було Українській православній церкві (МП). А новозакладений Свято-Троїцький Межирицький чоловічий монастир підпорядковано Рівненській єпархії. У 1994 році при монастирі відкрито Духовно-пастирське училище.

Не менш цікава й унікальна історія появи та розвитку у краї Свято-Успенського чоловічого монастиря в селі Липки. У давнину на місці цього села існувало слов'янське поселення, яке було повністю знищене монголо-татарами, що дало початок Липок. Перша документальна згадка про Липки датована 1577 роком. За переказами старожилів, храм увійшов в землю, а на тому місці утворилося водосховище, яке з часом перетвориться на джерело. Інші стверджують, що тут іноді чути звуки підземних церковних дзвонів. Саме це Джерело цілющої води і став приводом підстави появи скита в Липках Гоцанського району. Аналізи складу води, зроблені в різний час, свідчать, що вона має цілющі властивості. Джерело знаходиться в полі, який належав родині Наумчук з 1866 року. Андрій Наумчук виділив землю з Джерелом своєму синові Миколі після його одруження з дівчиною Параскевою. Молодята виростили п'ятеро дітей: двоє синів і три доньки. Сім'я була дуже працююча й богомольна. Ключовий колодязь вони вважали святим і вірили, що джерело тут з'явилося після занурення церкви, яка височіла в цій місцевості з незапам'ятних часів у підземеллях. Сам Микола часто повторював, що вода даного Джерела - це людські сльози останніх воїнів поселення, яке було знищене татарами.

Джерельна вода була святинєю як сім'ї Наумчук, так і для всіх односельчан. І це не могло не вплинути на виховання дітей Миколи і Параскеви. Старший син Іван, 1887 року народження, ще з дитинства мав любов до храму. Будучи ще маленьким хлопчиком, він сильно захворів. Лікарі порадили батькам забрати сина з лікарні додому, оскільки хвороба невиліковна. У сні хлопчику являється Пресвята Діва, Яка радить йому піти на Джерело, що знаходиться на їхньому полі, набрати води, відслужити Молебень з водоосвяченням і тоді він одужає. Батьки, не витрачаючи часу так і зробили, як було сказано. Іван одужав, а досягнувши повноліття, він приходить в Свято-Успенську Почаївську Лавру і там стає її послушником. Тут, на іконі Божої Матері, він впізнає Її образ, Який з'явився йому уві сні.

Після прийняття чернецтва з ім'ям Якова, в сані ієромонаха у нього визріла думка побудувати в Липках, на місці Джерела, скит. Батьки виділили синові, ієромонаху Якову, гектар землі біля колодязя. Певний час він був настоятелем храму на "Козацьких могилах" села Пляшева Радзівілового району. Він також змушений був звернутися до настоятелів монастирів, храмів і поміщиків, щоб виділити посильну грошову допомогу. Назбиравши достатню суму грошей, ієромонах Яків почав будівництво храму. У селі Користь (нинішній Корецький район) був куплений зруб церкви, який залишився від пожежі, а в частини власників лісів був придбаний лісоматеріал, закуплений цемент і покрівельне залізо.

Із 1921 року Свято-Успенський семикупольний храм прикрашає околиці Липок. Північна сторона храму мала високу надбудову, що лежала біля підніжжя гори. У надбудові знаходилися двері, які вели до каплиці, що знаходяться в нижній частині храму. Тут стікала вода з Джерела в цементний колодязь, з якого надлишки її витікали в трубу за межі храму і природньо направлялися в сільський ставок, який знаходився поруч. Скит належав Свято-Успенській Почаївській Лаврі, під назвою "Почаєво-Успенський скит".

Як відомо, після приходу радянської влади в 1939 році скит в Липках був закритий. І тільки в роки німецько-фашистської окупації діяльність храму відновлюється. Однак у 1950 році скит вдруге закривають, а ієромонах Яків переїжджає в Почаївську Лавру, де він возводиться в сан архімандрита. Відійшов із земного життя він у 1956 році і похований в Почаєві.

У 1961 році обласна і районна влада з групою керівників місцевого колгоспу повністю зруйнували храм-скит. Неушкодженою залишилася тільки цементна надбудова над Джерелом, яку згодом жителі села впорядкували і прикрасили іконами.

У період активізації відродження духовності в Україні почали відкриватися, відбудовуватися, підніматися з руїн монастирі і храми. На місці зруйнованого скита було вирішено відкрити чоловічий монастир. Зокрема, на прохання жителів села, рішенням сільської ради народних депутатів від 25 вересня 1991 року було відведено в постійне користування земельну ділянку для будівництва скита.

Восени 1991 року було закладено фундамент теплої церкви на честь преподобного Іова Почаївського, яку 27 лютого 1992 освятив архієпископ Рівненський і Острозький Іриней (Середній). Рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви від 16 вересня 1992 року було постановлено благословити відродження Свято-Успенського чоловічого монастиря в селі Липки Гошанського району.

23 грудня 1994 єпископом Рівненським і Острозьким Анатолієм (Гладким) вперше був здійснений в обителі чернечий постриг. 12 січня 1995 Міністерством України у справах національностей, міграції та культур був зареєстрований Статус Свято-Успенського чоловічого монастиря в селі Липки.

У 1997 році в обителі збудували двоповерховий житловий корпус, а в 1999 році - ще один житловий будинок. У тому ж 1999 році, на місці зруйнованого розпочалося будівництво нового дерев'яного величного храму на честь ікони Божої Матері "Живоносне Джерело", який був завершений у грудні 2000 року.

Монастир має свою орну землю, невелике господарство, техніку, пасіку і столярний цех. Протягом 2003 року в храмі на честь ікони Божої Матері "Живоносне Джерело" тривали внутрішні роботи. Розписаний центральний купол храму. Також в цьому ж році розпочато будівництво підсобного приміщення.

20 квітня 2003 намісником монастиря архімандритом Савватієм (Хомазюком) був здійснений чернечий постриг у мантию двох насельників обителі. У Свято-Успенській обителі знаходиться багато святинь - ікони різних святих із частинками їхніх мощей, зокрема: святителів Тихона і Митрофана Воронежських, преподобного Кукші Одеського, преподобних Оптинських старців, преподобного Іони Київського, преподобного Афанасія Висоцького Молодшого; преподобного Микити Стовпника Переяславського, святих

великомучеників Георгія Побідоносця і цілителя Пантелеймона. Також в обителі знаходяться ларець із частками святих мощей різних святих (21 частка).

Упродовж 2003 року обитель набула ще більше ікон із частками святих мощей, які були подаровані в дар і благословення монастирю. Це такі ікони, як: святителя Миколая, Мирлікійського чудотворця, святої рівноапостольної Марії Магдалини, преподобних Серафима Саровського, Германа Соловецького та Амфілохія Почаївського.

Із кожним днем свята обитель процвітає завдяки старанням і трудам намісника та братії монастиря, які присвятили служінню Богу. Станом на 2009 рік у монастирі духовно подвизалися 28 насельників, з яких 1 намісник – архімандрит Савватій, 23 - монахів, 5 іноків [66, с.44].

У 2007 році, на Свято Преполовіння Св. П'ятидесятниці, Свято-Успенський Липецький чоловічий монастир відсвяткував своє 15-річчя з дня відродження.

Таким чином, Свято-Троїцький Межирицький та Свято-Успенський Гощанський чоловічі монастирі за час свого існування на території Рівненщини відзначилися активною духовно-культурною діяльністю, що допомогло зберегти краші традиції серед православного населення, вплинуло на популяризацію історико-культурного минулого краю та дослідження спадщини минулих століть. Духовенство цих святинь завжди докладало чимало зусиль для розвитку сакральної культури й мистецтва краю. А сьогодні його представники продовжують складну справу Богослужіння, займаються питаннями відродження й донесення до населення історії обох монастирів. До цих монастирів завжди прагнуть потрапити значна кількість вірян і паломників не тільки з інших регіонів України, але й багатьох країн православного світу.

Джерела та література

1. Александрович В. Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII- XIV ст. / В.Александрович // Родовід: Наук. зап. до історії культури України. - 1994. - №8. - С.20-25.
2. Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-1630 рр.) / В.Александрович // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів: Вид. Ін-ту українознавства, 1995. – Т.1. – С.59-68.
3. Бажан О. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в др. пол. 1950 - 1980-х рр. / О.Бажан, Ю.Данилюк. - К., 2000. - 332 с.
4. Білявцева О. Вихованці недільних шкіл зустрілися у монастирі / О.В.Білявцева // Рівне вечірне. – вівторок. – 9 листопада, 2010. – С.3.
5. Білявцева О. Новорічна ялинка у монастирі / О.В.Білявцева // Рівне вечірне. – вівторок. – 18 січня, 2011. – С.3.
6. Білявцева О. Становище Православ'я на Волині у першій половині ХХ століття / О.В.Білявцева, І.М.Загоровська // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2010. - №4. – С.163-166.
7. Бондаренко В. Перебудова і церква / В.Д.Бондаренко. - К., 1990. - 64с.
8. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання / В.Д.Бондаренко // Людина і світ. - 1991. - №1. - С.2-10.
9. Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії / В.Д.Бондаренко // Людина і світ, 1992. – № 9-10.
10. Бондаренко В. Міжцерковний конфлікт: паростки надії / В.Д.Бондаренко // Політика і час. - 1992. - №3. - С. 22-26.
11. Борщевич В. Автономна Церква на Волині / В.Борщевич. – Луцьк, 1998.
12. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.

13. Борщевич В. Православні священичі династії Волині у ХХ ст. / Володимир Борщевич // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 86–92.
14. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М.Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988.
15. Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький. Святині Древньої Волині / Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький // Рівненська єпархія: Рівне, 2003. – С.50-53.
16. Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький. Благодатна ікона Богоматері «Знаменіє» із села Вілія / Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький // Рівненська єпархія: Рівне, 2003. – С.56-58.
17. Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький. Свято-Богоявленський кафедральний собор м.Отрог / Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький // Рівненська єпархія: Рівне, 2004. – С.62-74.
18. Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький. Феодорівська ікона Богоматері / Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький // Рівненська єпархія: Рівне, 2004. – С.74-81.
19. Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький. Богоматір Межирицька / Варфоломій, Архієпископ Рівненський та Острозький // Рівненська єпархія: Рівне, 2008. – С.76-80.
20. Вівчарик М. Колоситься нива дружби / М.М.Вівчарик. - К.: Вид-во політлітератури України, 1989. - 117 с.
21. Візитів Ю. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період / Ю.М.Візитів. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 176с.
22. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарним списком 1620 року) / І.Ворончук. – Київ; Старокостянтинів: Вид. Ін-ту укр. археології та джерелознавства НАНУ, 2001. – 416 с.
23. Годованюк Е. Два храма на Волині / Е.М.Годованюк // Архитектурное наследство. – 1979. - №27. – С.80-88.
24. Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі / О.Годованюк // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів: Вид. Ін-ту українознавства, 1995. – Т.1. – С.40-58.
25. Годованюк О. Троїцький монастир-фортеця у Межиричі-Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV-XVII ст. / О.Годованюк // Архітектурна спадщина України, 1995. - Вип. 2. - С.62-78.
26. Головащенко С. Українське православ'я та національна державність / С.Головащенко // Людина і світ. - 1991. - №6. - С.2-5.
27. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій: Навчальний посібник / С.Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – С. 352 с.
28. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. – Львів, 1925.
29. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. – К.: Освіта, 1992.
30. Грушевський М. Духовна Україна: Зб. творів / Михайло Грушевський. - Київ, 1994. - С.137.
31. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю.Данилюк, О.Бажан. - К. : Рідний край, 2000. - 616 с.
32. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіестичного експерименту / В. Єленський // Людина і світ. - 1994. - №7. - С. 2-5.
33. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь / В.Єленський, В.Перебенесюк. - К: А.Л.Д., 1996.

34. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток в Україні / В.Єленський // Мат-ли Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". - К.: Б.И., 1998. - С. 31-46.
35. Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра / Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). - Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. - 397 с.
36. Іларіон, митрополит (І.Огієнко). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: Історична монографія. – Б. м., 1992. – 216с.
37. Жилюк С. Монастирі Волині / С.І.Жилюк, М.Ю.Костриця. - Житомир, 1996.
38. Жилюк С. Діяльність церковних братств / С.І.Жилюк // Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). – Житомир, 1996. – С.57-70.
39. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А.Жуковський. - Київ, 1997.
40. Кардош Є. Державотворчий процес в Україні і Церква: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Е. Ю. Кардош. - К., 1995. - 20 с.
41. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М.П.Ковальський // Острог: Вид. Острозької акад., 1998. – 288с.
42. Козак Д. Етнокультурна історія Волині / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В.Д.Баран / Д.Н.Козак – К.: Наукова думка, 1992. – 176с.
43. Колодний А. Історизм як принцип релігієзнавчого пізнання / А.М.Колодний // Українське релігієзнавство. - 1999. - №12. - С. 6-14.
44. Колодний А. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А.Колодний. - Львів, 1996.
45. Колодний А. Церква в контексті національного самовизначення українців / А. Колодний // Релігія та соціум: наук. журн. Соціол. науки. - Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. - № 2. - С. 42-47.
46. Косуха І. Наука про походження релігії / І.Косуха. - К., 1976.
47. Косуха П. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, релігії / П.Косуха. - К., 1994. - С. 122.
48. Косуха П. Світоглядний прорив. Ставка на час і терпимість / П. Косуха // Віче. -1994. - №7. - С. 141-151.
49. Любашенко В. Протестантизм у суспільно-політичній перспективі України / В. Любашенко // Другий Міжнародний конгрес українців. - Львів, 1994. - С. 167.
50. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В.Любашенко. - Львів: Просвіта, 1995. - 350 с.
51. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В.Марчук. - Івано-Франківськ, 2004. - 464 с.
52. Мельник В. П'ятидесятництво: нові тенденції / В.І.Мельник. - К.: Знання, 1988. - 48 с.
53. Музичка І. Християнство в житті особи і народу / І.Музичка. – К., 1998. – 387 с.
54. Нічик В. Культура і церковна діяльність П.Могили та процес національного відродження України / В.М.Нічик // Церква і національне відродження. - Київ, 1993.
55. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України / В.М.Нічик. - Київ, 1997.
56. Огієнко І. Українська церква / І.Огієнко. - Прага, 1942. - Т.1.
57. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви, т. 1-2 / І.Огієнко. – К.: Україна, 1993.
58. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і - поч. 90-х рр.) / П. П. Панченко. - К. : Ін-т історії АН України, 1993. - 50 с.
59. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П.П.Панченко. - К.: Український Центр духовної культури, 2003.- 102с.
60. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція / І.Паславський. - Львів, 1997.

61. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: Частина друга / В.Пащенко. - Полтава : Полтава, 2001. - 736 с.
62. Пащенко В. Греко-католики України від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів / В. Пащенко. - Полтава, 2002. - 590 с.
63. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 - початку 1990-х рр. / В.Пащенко. - Полтава : АСМІ, 2005. - 631 с.
64. Православне Полісся: Періодичне видання Рівненської єпархії Української Православної церкви: Рівне, 1998-2011.
65. Православ'я: український вимір. Навчальний посібник / За ред. П.Ю.Сауха. – К.: 2008. – С.35 -38.
66. Рівненська єпархія: Видання Рівненської єпархії Української Православної церкви. – Рівне, 2003-2009.
67. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія / Надія Стоколос – Рівне: РІС КСУ - ППФ «Ліста-М», 2003. - 480 с.
68. Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації / Шугаєва Л.М.: Монографія. – Рівне, 2007. – 320 с.
69. Яковенко Н. Українська шляхта кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М.Яковенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 416с.
70. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко - К., 1997.